

Az elfojtás és elfojtása

Ez a tanulmány a Kursbuch című folyóirat (Berlin) számára készült. Felhasználtam benne – szó szerint vagy átdolgozva – néhány Magyarországon már megjelent írásomat.

E. I.

Ülök a televízió előtt, 1989 áprilisában, író- és kortársamat, S.-et hallgatom, amint pályája tanulságairól elmélkedik. Régóta ismerem, és nem várok tőle nagy meglepetést. A Kádár-korszak művészetpolitikája az írókat támogattakra, túrtokra és tiltottakra osztotta fel; ő a Támogatottak és a Túrtok határvidékén tanyázott, én a Túrtok és a Tiltottak közt húzódó mesgyén, hol erre, hol pedig amarra csapódva. Sokáig szerkesztőségi munkát is végeztem, mégpedig tisztességesen, mivel betartotta ugyan a központi utasításokat, és figyelembe vette a felülről áramló óhajokat, de csak a megkövetelt mértékben.

S. kerekded, kissé patetikus, de azért mosolyokkal is átítatott lényéből csak úgy ömlenek a kerekded, patetikus, de azért mosolyokkal is tarkított mondatfutatok. Egyszer csak megkérdi tőle a riporter, hogy mi a véleménye a magyar filozófia helyzetéről. És ekkor kollégám mégiscsak szolgál meglepetéssel. Szeme kitágul, homlokát pír futja el, ajka megvetően legörbül. „Filozófia?” – kérdi metsző gúnnyal –, „Hogy-hogy filozófia? Hiszen itt a-kasz-tot-tak!” Ráméred a riporterre, aki ijedtében majd lenyeli szépen ápolt bajuszát, és gyorsan másról kezd beszélni.

S. = Sánta Ferenc (Sz.V.)

Állítólag némely vastagbőrű állatok érzéklése lassan jut el az agyukig. Másodpercek múltán észlelik csak, hogy parázsba ültek. Mire felülvöltenek, már megperzselődött a farkuk.

Az akasztásokra, amelyekre S. 1989 áprilisában utalt, 1956 és 1960 között került sor.

★

Másik kar- és kortársam, Cs. – S.-sel ellentétben – a meglepetések embere. Már külleme is merő ellentmondás: bővérű, hatalmas teste felett szőrtelen, kerek arc pompázik. Papájától, ettől a szélsőjobboldali tollforgatótól fasisztoid nevelést kapott, ez ellen küzdött vagy három évtizeden át. Az 1956-os forradalom után néhány hónapra internálták. Ebben az időben, és később is, sokáig, főként reformkommunistákkal, kiábrándult marxistákkal és szocialistákkal, baloldali liberális elemekkel barátkozott, köztük sok olyan egyénnel, akit papájának a körei egyszerűen lezsidóztak volna. A korszak legnevesebb bohémjai közé számított, kártyahős, hazardőr, lóversenylovag – magam láttam az egyik futtatáson, hogy a lovak nem akartak megindulni, mert Cs. a rajt pillanatában a toalettben időzött.

Cs. ama nagyon kevés író közé tartozott, aki 56 után írott első drámáiban és novelláiban érzékeltetni tudta, hogy a forradalom nem tíznapos epizód volt a magyar történelemben, hanem kulcsfontosságú esemény, mely évtizedekre meghatározza majd az egyének sorsát, és annak a rendszernek a minőségét is, mely elárulásából és leveréséből fabrikált magának legitimitást.

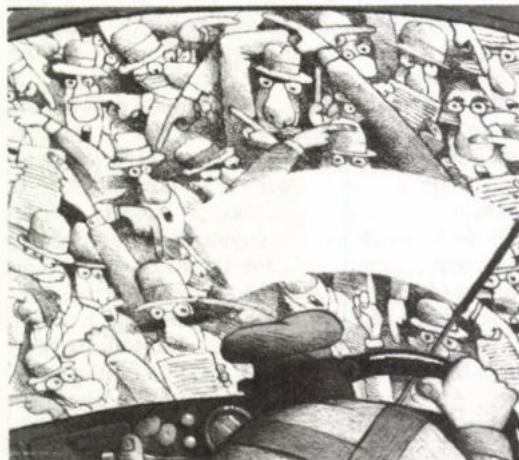
Később Cs. megkötötte a maga különbékét, alig észrevehető, kis léptekkel elfoglalta helyét a rendszerben, melynek „haszonélvezője, fizetett fenegyereke” lett, ahogy magát jellemezte vagy tíz évvel ezelőtt, egy önmagán túllépő, megrendítő tanulmányában. A hetvenes években már ő volt a nagy bulvár- és művész-színházak legtöbbet játszott (és legjobban dobt) sikerszerzője, aki mesterien vegyítette a még-megengedett társadalomkritikát a Molnár Ferenc-i dramaturgia kellemességeivel. Publicisztikájában is – egy-két nagyszerű kivételtől eltekintve – megfelelő keverési arányt kísérletezett ki. Baráti köre közben maradt a régi – az értelmiség többsége hasonló lelki átalakuláson ment keresztül. Amikor berúgott, lávaszerűen napvilágra tört a betemetett örökség, olykor úgy zsidózott, hogy eltították a publikációtól. Szerencséjére Déry Tibor vagy Örkény István – igen kiváló, zsidó származású írók, kommunista múlttal – közbenjártak az érdekében, és hatálytalanították a tilalmakat.

Amikor a pártállam bomlása megindult, Cs. új erőre kapva az ellenzék élvonalába szökött. Közben megtalálta igazi énjét: a „tösgöeres magyarság” szószólójaként lépett fel, agresszív zsidó- és cigányellenes éllel. A demokratikus ellenzék, mely a hetvenes évek második felétől szervezkedett Magyarországon, vagy „Lenin-fiúkként”, „bolsikként” denúciálta (marxista múltjuk miatt), vagy liberálisokként, akik kiárúsítják Magyarországot a külföldi – értsd: zsidó – tőkének. A szóban forgó közszereplőknek még a szüleit és nagyszüleit is bonckés alá veszi, származási és politikai szempontból. Közben – és ezért olyan példás ez

a meglepő életút – átstilizálja teljes múltját. Ő az a hős, aki három évtizeden át tántoríthatatlanul harcolt a Kádár-rendszer ellen. Régebben 56-os élményeit fojtotta el. Újabbban ennek az elfojtásnak az elfojtásában jeleskedik. Az összes „kádárista” színházigazgató és lapszerkesztő leváltását követeli, válogatás nélkül menesztené mindazokat, akik műveit különös előszeretettel játszották és publikálták. A parlamentben a humortalan erény prókátora és a keresztény értékek bajnoka. A „materialista” és „marxista” jelzőt olyan megvetően használja, mintha azt állítaná ellenfeléről, hogy kecskékel közösül. És egyre kevesebb a remény, hogy egyszer csak – mint régen – hahotára fakad, és azt gurgulázza, hogy „Gyerekek, vicc volt az egész!”

★

1956. november 4-én néhány magánszemély szovjet felszólításra kormányt alakított valahol, majd bevonult Budapestre, ezúttal nem fehér lovon, mint Horthy Miklós ellentengernagy tette a Tanácsköztársaság bukása után, hanem szovjet tankban. A népfelkelés vívmányainak megővását ígerte, továbbá teljes amnesztiát. Ezután szétzúzta a spontánul kialakult népi szervezeteket és testületeket – a munkástanácsokat, a forradalmi tanácsokat, a demokratikusan választott szakszervezeteket –, helyreállította a monolit sztálini struktúrát, sok száz embert – feltehetően ezernél is többet – ki-vegeztetett, tízezreket börtönbe és internáló táborokba csukattott, százezrek menekültek ki az országból. A hatvanas évek közepén a Kádár-rendszer alkut ajánlott a porig alázott lakosságnak: több szabadságot és húst ad, ha legitimnek ismerik el az uralmát. A lakosság egyéb alternatíva híján elfogadta ezt az alkut, amelyet diktátum helyett „közmegegyezés”-nek vagy „konszenzus”-nak becéztek évtizedeken át. De hogyan történt, hogy az értelmiség langadói, majd túlnyomó többsége előbb „kisebb rossz”-nak, majd „nem is olyan rossz”-nak, „egészen elfogadható”-nak, végül „aránylag nagyszerű”-nek élte meg ezt az egyedül lehetséges iszonyatot? Igaz: a rendszer betartotta ígérését, és felemelte a szovjet uralmi zónában dívó hús- és szabadság-fejadagot. Ez azonban nem magyarázza meg, hogy az emberek tisztelni, sőt szeretni kezdték Kádárt és rendszerét. Kollektív elfojtással állunk szemben. Úgy látszik, csak egyes személyek bírnak hosszabb ideig rossz lelkiismerettel élni, nemzedékek és nemzetek nem viselnek el ilyen megterhelést. Amikor azután a gazdasági struktúra életképtelensége folytán a rendszer akarata ellenére megszegte ígérését, mert a húsárak a nyakló nélkül folyósított nyugati kölcsönök ellenére is emelkedni kezdtek, a nép emlékezőtehetsége villámgyorsan visszatért. Nem tudom, van-e tudományosan kimutatható összefüggés a

sértés-karaj-fogyasztás mennyisége és a történelmi tudat minősége között, de Kádár és rendszere ebbe a korrelációba bukott bele.

★

1956 decemberétől 1960 augusztusáig magam is részt vettem abban a nagy népmozgásban, mely az „Ismerd meg hazád börtöneit” nevet viselte. Így hát nem tudható be érdememnek, hogy nem vettem ki részem azokból az első lelkigyakorlatokból, amelyeket a szabadon élők (a „kinti szegény lecsukhatók”, ahogy őket egy börtönversemben neveztem) végeztek, hogy idomulhassanak a megváltozott, gerinctörő életfeltételekhez. A börtönben nem lehet kis, magunk számára is alig észrevehető léptekkel eljutni a kompromisszumig. Aki itt nem lesz besúgó, az – a tudatosság, a karakán-ság, a kétségbeesés különféle szintjein – a hatalom nyílt ellensége marad. Persze a börtönben is kialakulhatnak öncsaló stratégiák. A rabnak azt ígérik, hogy rendkívüli beszélőkön visszahódíthatja elpártolt asszonyát; ennek fejében jelentéseket kell írnia zárkatársairól. A rab okoskodhat úgy is, hogy mindenkiről csak jót ír, esetleg rabtársainak tudtával, és szabadulása után új életet kezd. Csakhogy aláírásával egy életre kiszolgáltatja magát a Szervezetnek. Az öncsalás ilyen csapdái a börtönben kivételszám-ba mennek. A szabad életben viszont, ahol csak pénzért kapható a kenyér (nem úgy, mint a dutyiban), és az embernek többnyire még mások kenyerét is meg kell keresnie, nem kerülhetők el bizonyos koncessziók, és megtételük közben elementáris lelki szükségletté válik, hogy a *kényszer* az ember *természetesnek* fogja fel, és a *megszokás* rutinjába göngyölje, mint valami ostyába, hogy könnyebben nyelhesse le.

A politikai fogoly hajlik rá, hogy azt a világot őrizze magában, amelyből kiragadták. Én például 56-os konzerv voltam, értetlenül hordoztam magamban a totális ellenállás levegőjét. Az általános sztrájk kihirdetésének napján csuktak le, amikor a Kádár-kormány válaszképp betiltotta a Nagybudapesti Munkástanácsot. A lakosság túlnyomó többsége ezzel a tanáccsal és egyéb hasonló irányzatú szervezetekkel rokonszenvezett. Szabadulásom után nem találtam otthonra a társadalomban. Konzerv-létem kényelmetlen volt azoknak, akik már eljutottak a konszolidáció valamelyik lépcsőfokára. Emlékeztettem őket valamire, amiről meg szerettek volna feledkezni. Nekem pedig nem fért bele a konzerv-agyamba, miért haltak meg annyian – csak nem azért, hogy kurtább lehessen a szoknya, és táncolhassunk nyugati módon, csókolózhatunk a strandokon?

Ha nem lett volna elementáris érdekem azt képzelnem, hogy az az ország vár vissza, amelyikből kiszakítottak, akkor már a börtönben is gyanút foghattam volna. Volt egy újságunk, melyet *Kiblische Nachrichten*nek neveztünk. Ez a kollaboráns rabok irományain kívül sajtóösszeállítását közölt a lapok legszemetebb cikkeiből. A magyar sajtó akkoriban, a gyilkos diktatúra megkülönböztetett figyelmének homlokterében, olyan mélyre züllött, hogy amikor – már a nyolcvanas években – átnéztem a forradalom utáni perekről szóló tudósításokat, a szó szoros értelmében hányinger kerülgetett. A *Kiblische Nachrichten*ből megpróbáltuk kiszűrni az információkat – Hruscov Pesten járt, az oroszok fellőtték az ürbe Lajka kutyát, majd Gagarin őrnagyot –, de a körítést – például, hogy a forradalmat eltipró Hruscovot lelkesen ünnepelte a nép – közönséges hazugságnak tartottuk. Igen ám, de egy ízben, 1959 októberében lapunk közölte a híres populista írónak, a harmadik út magyarországi prófétájának, Németh Lászlónak a moszkvai pohárköszöntőjét, melyben közli, hogy „a kritikus napokban” *kizárólag* az ő cikkei küzdtek a polgári demokrácia visszaállításáért ellen, és csak ezek a cikkek szóltak tisztelettel a Szovjetunió népeiről. Ha

érdekemben állt volna elgondolkodni ezen a példátlanul denuncians állításon, akkor rá kellett volna ébrednem arra, hogy az ilyen beszéd csak egy jéghegy látható csúcsa lehet, és elképzelhetetlen megfelelő társadalmi megalapozottság nélkül. Öncsaló módon mégis egyedül Németh számláját terheltem meg ezzel az aljas-sággal, hogy konzervem érintetlenül maradjon.

Amikor később, börtön-könyvem megírására készülődve, a régi újságokból próbáltam rekonstruálni, hogy mi történt odakint, miköz-

ben mi odabent üdültünk, megdöbbenő dokumentumra bukkantam. 1957 szeptemberében – tehát lecsukásom után mindössze kilenc hónappal – több mint kétszáz magyar író, köztük példaképeim, élő klasszikusok, és fiatal írók, a barátaim, tiltakoztak az ellen, hogy az ENSZ napirendjére tűzze a magyar kérdést. Ilyen szöveget írtak alá: „Illetékelen és ellenséges imperialista beavatkozásnak nem csekély része volt abban, hogy a faszizmus minden üledéke felkavarodott: és néhány napra az 1920-as fehérterrorra emlékeztető állapotokat teremtett... A forradalmi munkás–paraszt kormány fellépése és a szovjet csapatok segítségül hívása az egyre jobban kibontakozó ellenforradalom veszélyét hárfította el országunk fölül.” Csak ekkor, évtizedek múlva értettem meg, hogy miért nem találtam vissza szabadulásom után az író-társadalomba. Nem rakták elém ezt a szöveget, aláírásra. Nem is tudtam róla. Mások viszont tudtak róla, és azt is tudták, hogy én nem tudom. Évtizedeken át senki sem tett említést erről az epizódról, még a családom sem. A sajtó sem melegítette fel. Sőt, a kormányzat sem használta az aláírásokat később, fegyverként az ellenszöveggel szemben.

Mire rábukkantam a szövegre, az író-társadalom már megfeledkezett róla. Még azok sem emlékeztek a gyalázatra, akiknek a neve nem szerepelt a listán. A kollektív szégyenre a kollektív amnézia fátyla borult. Csak egyetlen kortársamnak derengett, hogy a párt illetékes kultúrfunkcionáriusai azt ígérték: nem lesz Déry-per, ha elmegy az ENSZ-nek a szóban forgó levél. Szűkmarkú ajánlat, még azt sem helyezte kilátásba, hogy felhagynak a kevésbé hírneves lakosság becsukogatásával és felakasztásával. Aztán még a Déry-per is megtörtént, Déry kilenc évet kapott. Ha valóban elhangzott az említett ígért, akkor miképpen emészthették meg az írók, hogy minden ellenszolgáltatás nélkül mocsokolták össze magukat ország-világ előtt? Mondom: mindmáig csak azt értem ebből az ügyből, hogy feledésbe merült.

★

Mindez a Nagy Kiegyezés előtt történt, és egyedi akciónak minősül. A hatvanas évek elején az értelmiség szinte egyöntetűen Kádár-ellenes volt. A régi sztálinista apparátuson kívül csak azok álltak a kormányzat mellé, akik

a forradalom napjaiban – akár mint kommunis-ták, akár mint a nyílt antiszemitizmus visszateréséről rettegő zsidók – nem érezték biztonságban magukat. Aztán jött a Nagy Ajánlat, majd a hatvanas évek második felében új gazdaságpolitikát hirdettek meg, mely nagyobb szerepet szánt a piacgazdaságnak. Elharapódzott a vélemény, hogy a gazdaság decentralizálásának logikus folyományaképpen a szakértők szerepének növekedésével a központi pártapparátus politikai hatalma is csökken majd. Most érdemes pozíciókat vállalni, hogy Kádár, aki úgy látszik, mégiscsak mélyreható reformra törekszik, függetleníthesse magát a sztálinista apparátustól. Lukács György, aki – hogy az ő szavait használjam – „a rendszer első számú ideológiai ellenségének posztját töltötte be”, 1967-ben ismét párttaggá fokozta le magát, a gazdasági reformot helyes irányban megtett *első* lépésnek nevezte. A humán értelmiség bizakodott: kezdtek megjelenni Kafka, Proust, Joyce, Beckett művei, és az amerikai beat-költők, a mozilátogatók pedig élvezhették az amerikai és francia új hullámnak, továbbá Fellininek, Buñuelnek, Bergmannak a legjobb alkotásait. A hazai írók is megszabadultak a legtöbb korábbi tilalomtól. Néhány – persze igen fontos – tabu kivételével bármiről lehetett írni, stílári megkötések nélkül. Még antimarxista, még rasszista is lehetett az író, ha nem direkt beszédben tudatta ezt. A gazdasági reform hatására, és főként azért, mert a kikényszerített mezőgazdasági kollektivizálás nem számolta fel teljesen a parasztok egyéni tulajdonát és érdekességét, az életszínvonal lassan, de észrevehetően emelkedett. Bekövetkezett a magyar csoda: a lakosság jóval többet költött, mint amennyit keresett. Mivel se gazdasági szakember nem vagyok, se misztikus filozófus, a csodát csak azzal tudom magyarázni, hogy az emberek – jórészt illegálisan – fekete és fusi-munkákat vállaltak, munkaidőn felül, sőt olykor munkaidő alatt, és ehhez, költségeik csökkentése végett, mindazt, ami csak mozdítható volt, ellopták a „köztulajdonból”, melyet sohasem érezték a magukénak. Közben – hála a nem-mindig-bevallott külföldi kölcsönöknek – az állam is jóval többet költött, mint keresett. Így vált Magyarországot a „legvidámabb barakk”, melyben széles rétegek okkal érezhették, hogy van veszenivalójuk.

Kádár volt annyira tehetséges, hogy ilyen körülmények között nem vállalta az ideológiai offenzíva kockázatát. 1956-ból azt a tanulságot vonta le, hogy nem vezet jóra, ha a szocializmus tündéri eszményein felnevelkedett ifjúság egyszer csak összehasonlítja a filozófia ígéreteit a valósággal. Uralma alatt még a forradalmat is csak a legszükségesebb, minimális mértékben szídták, hogy az idősebb nemzedékek könnyebben fojthassák el emlékeiket, az ifjabbakban pedig fel se támadhasson az érdeklődés.

E korszak békéjét zavarta meg egy időre a nyugati diákmozgalmak és a Prágai Tavasz éve, 1968. A fiatalság önbizalma megsokszorozódott. Rehabilitálódott a baloldaliság, mely 1956-ban a szovjet hadsereg beavatkozása és Kádárék árulása következtében halálosnak látszó csapást szenvedett. Remény támadt arra, hogy szerény gazdasági reformunk a szomszéd ország nagyratörő és radikális reformtörekvéseitől megtámogatva a politikai szférát is mozgásba hozza, és hogy megszűnik elszigeteltsége a szovjet tömbön belül. Aztán egy szép augusztusi éjszakán a Varsói Szerződés csapatai, köztük Magyarország katonái is, felszabadították Csehszlovákiát saját magától.

Kádár persze rögtön biztosította az országot arról, hogy a mi reformpolitikánk szeményit sem változik. Befeküdt a balatonfüredi szív-kórházba, ily módon jelezve az ország közvéleményével, hogy mennyire megviseli ez az újabb árulás. Az értelmiség ismét válaszütt elé került. A szelídebb évek hatására ugyanis nagyon sok embernek sikerült elhitetnie magával, hogy

Nagy Imre és forradalmi kormánya, kétségtelen tisztessége ellenére, magának köszönheti a bukását. Ha nem engedélyezi a többpártrendszer, és nem mondja fel önkényesen a Varsói Szerződést, akkor megmenthette volna a forradalom társadalmi vívmányait. Mivel Csehszlovákia nem követte el ezeket a balgaságokat, sőt, Dubček kommunista pártja olyan népszerű volt, mint a térség országaiban sehol, soha még, és az oroszok mégis beavatkoztak, nem lehetett kitérni a következtetés elöl, hogy a szovjet uralmi övezetben csak az történhet, beláthatatlan ideig, amit az oroszok megengednek. Az értelmiség túlnyomó többsége cinikus vagy öncsaló módon mégis kitarított amellett, hogy a kádárizmus még mindig megújítható, még nem merültek ki erkölcsi tartalékai. Ez a meggyőződés persze – még ha őszintén képviselték is – mérhetetlen társadalmi előnyökkel járt. Egy kisebbség viszont – főként a fiatalabb generáció tagjai és néhány 56-os veterán – ekkor indult meg a szervezett ellenzéki út felé vezető úton. Megint mások másfajta következtetéseket vontak le a történelemből. Egy jól ismert író, a lengyelországi antiszemita hullám hatására is, fel-felkereste a szovjet követséget. „Az oroszok az idők végeztéig a nyakunkon maradnak” – magyarázta egy közös ismerősünknek –, „és egyáltalán nem mindegy, hogy fennhatóságuk alatt mi kormányozzuk Magyarországot, vagy a zsidók.”

★

1969-ben a Nemzetközi Pen Club mentoni kongresszusán a magyar küldöttség vezetője arra kérte a küldötteket, hogy ne álljanak ki az üldözött csehszlovákiai írók védelmében. „Velük érzünk – mondta –, és szívből kívánjuk, hogy az üldözöttek vége szakadjon. De ha a Pen Club határozatot hoz ebben az ügyben, akkor mi, magyarok nem vehetünk részt a következő találkozón, és tovább csökken azoknak az alkalmaknak a száma, amikor Európa két felének írói találkozhatnak egymással.” A szavazás napján a magyar küldöttség legtekintélyesebb tagja, Illyés Gyula betegségére hivatkozva otthon maradt.

A Kongresszus záróeseménye egy hajókirándulás volt Korzika szigetére. Azon a nyáron ösztöndíjként a környéken időztem, és sikerült felkerülnöm a hajóra. A napfényes fedélzeten, a roppant kétség közepén Illyés Gyula egyszer csak azt mondta, hogy nem mondhatunk le Csallóközről. „Nem is mondtunk le – válaszoltam –, hiszen most vonultunk be oda.” – „Miért fáj neked a csehek ügye, nekik sem fáj a miénk” – utasított rendre Illyés. Még 1968-ban az angol követség egyik fogadásán két dermedt angol író jelenlétében annak a reményének adott hangot, hogy ha a románok továbbra is kimaradnak a csehek elleni akcióból, akkor talán visszakaphatjuk Erdély egy részét.

Illyés Gyula európai műveltségű, nagy költő és író volt, az úgynevezett népies és falukutató mozgalom egyik vezéralakja. A harmincas évektől a náci-barát bábkormányok kivételével szinte minden kormányzat számára tárgyalóképes maradt, mert az volt a véleménye, hogy a kiszolgáltatott paraszti lakosságnak, majd a hatvanas évektől a külföldön élő magyar kisebbségnek az érdekeit csak így lehet, legalább szószóli útján, alkalmanként képviselni. Illyés taktikai manőverei felett a közvélemény többsége azért nem tört pácát, mert a magyarság és a népiség inkarnációjának tekintette az író, márpedig a nemzet és a nép nem cselekedhet ugyebár a saját érdekei ellen. Rugalmosságában Illyés odáig ment, hogy cikkben köszöntötte fel a Kádár-rendszer kultúr pápáját, Aczél Györgyöt hatvanadik születésnapján. Aczél éppen Illyés tábora néptől idegen, kozmopolita, bolsevik, hazátlan (ezek a jelzők mind azt jelentik, hogy: zsidó) kultúrdiktátornak tartotta. Illyés hetente egyszer vagy kétszer találkozott vele magántársaságban, és Aczél, aki nagyon ambicionálta,

hogy a vezető értelmiség mint értelmiségit is elfogadja, olykor-olykor valóban szót emelt egy-egy letartóztatott erdélyi vagy betiltott magyarországi magyar érdekében.

Illyés halála után a pártállam rohamos bomlásnak indult. A népi irodalom örökösei, az a tábor, mely a most kormányzó Magyar Demokrata Fórum értelmiségi elitjét alkotja, Illyés Gyulát a néptől idegen, kozmopolita, bolsevik, hazátlan Kádár–Aczél-rendszerrel szembeálló népi-nemzeti ellenállás legnagyobb alakjaként tartja számon.

★

Tanulságos a korszak másik nagy írójának, Déry Tibornak a késői pályája is.

1960-ban szabadult a börtönből, a rácsok mögött hagyva régi kommunista meggyőződését, melyet már az ötvenes évek elejétől vadul tépázta a történelem szélviharai. Harmincas években írott nagy regényében, a *Befejezetlen mondarban* egyszerre ábrázolta a feudálkapitalista Horthy-Magyarország iszonyatát és a kommunista mozgalom szekteriánus embertelenségét – így hát a felszabadulás eufóriáját 1945-ben nem gyanútan lélekkel élte át. A börtönből kikerülve eltölte, hogy hátat fordít a politikai porondnak, és az általános emberi szenvedés krónikása lesz. A kultúrpolitika örömmel fogadta ezt az elhatározást: ami mindenkire érvényes, az nem írható a rendszer számlájára. Hamar elérte őt is Aczél barátsága, és Déry ezt – részben hön szeretett feleségének hatására – visszautasíthatatlan adományként fogadta el. Új kéziratának első olvasója Aczél lett, és azt a néhány írását, amely sértette volna a „közmegegyezést”, az ő kérésére visszatette a fiókjába. 1977-ben, amikor magyar értelmiségiek először fejezték ki közösen szolidaritásukat külföldi ellenzéki mozgalom, a Charta 77 iránt, Déry kilátásba helyezte támogatását, majd ehelyett, Aczél kérésére, inkább egy ironikusan elítélő nyilatkozatot tett közre Ausztriában.

Az idős Déry, érezve helyzetének megalázó voltát, a szenilitás burkát öltötte magára, amögül villogtatta lucidus szemét látogatói közül a kiválasztottakra. Végrendeleiben – és ezt az önmegalázás önironikus-ironikus gesztusának értékeltem mindig is – Aczél Györgyre, tehát a főcenzorra bízta a rendelkezési jogot írói hagyatéka fölött. Miközben a hatalom oltalmá-

ba hátrált, felesége a festői balatoni táj legszebb vidékén elképesztően potom áron gyönyörű házat-telket szerzett, és vámmmentességet harcolt ki három évenként importált Peugeot-i számára. Déry pedig stiláris erejének teljében pompázva ostromozta a természet- és emberellenes civilizációt, a technikát, a rockzenét. „Szegény Tibor, lábom veszik meg, mint a gabonát” – mondta róla Lukács György.

De ez a szenilis maszkba bújt, „megvett” Déry Tibor értett azért hozzá, hogy a túlzás eszközeivel kigúnyolja a személyi kapcsolatoknak azt a rendszerét, melynek ő is hasznélvezője volt. Egy ízben – és ha nem volna igaz ez a történet, akkor is találó – éjszaka felhívta Aczél Györgyöt, és sürgős intézkedést kért egy macska ügyében, aki az ablaka előtt zöldellő fán rekedt, és nem tud lejönni, és irdatlanul nyávog, amivel a környék csendjét és az ő alvását háborítja, másrészt ez a szituáció állapotbaráti szempontból

is tűrhetetlen, hiszen egy macska is tud úgy szenvedni, mint Kafka hősei. Nem tudom, intézkedett-e Aczél ebben a macskajajos ügyben, de a vezető értelmiség és a hatalom viszonyát semmi sem leplezte le jobban, mint ez a talán meg-is-történt anekdota. Kultúránk felvilágosult szellemű irányítója intézte el legkiválóbb művészeink és tudásaink lakásügyeit, adó- és vámmmentességét, válóperreit, útlevelelményeit. A nép sűrűjéből származó filmrendezők töpörtűs, abált szalonnás, egymás vacsorára hívták a kultúra urát, aki e néptestvéri gesztustól meghatva néhány millió forinttal megtoldotta egy-egy film költségvetését. Én is hozta folyamodomtam, ahányszor betiltották könyveimet, darabjaimat. Olykor az utazási tilalmak ellen is nála kerestem orvoslást. Most, amikor az értelmiség roppant kitartással és leleménnyel azon dolgozik, hogy megalkossa a múltját, van mit felejtenünk.

★

1971 decemberében nem jelent meg egy megjelent könyvem. A könyvtárak és a sajtó megkapták a köteles példányokat, én is a magam szerzői adagját, de a boltokba nem jutott el a kötet. A következő év januárjában arra kértem az Írószövetség közgyűlését – melyet öt évenként hívtak össze –, hogy járjon közbe a betiltás törvényessé tétele érdekében. Az állam elkobozhatja bárki könyvét, de intézkedéséről a fennálló törvények szerint indokolást tartalmazó értesítést kell küldenie. Azt is meg kell okolni, ha valakitől egy megrendelt almaszállítványt nem vesznek át. Tőlem könyvet rendeltek, és ebből a szempontból nincs különbség az árucikkek között.

Hatalmas tapsot kaptam, de felszólalással egyetlen kollégám sem támogatott. Kérésemet végül az elnöki zárszó intézte el. Megtudtam, hogy az Írószövetség egy könyv kedvéért nem veszélyeztetheti az állami és pártszervekkel nagy nehezen kialakított jó viszonyt. Ez volt ennek a nyomorúságos szervezetnek az álláspontja a Kádár-korszak végnapjaiig: abból a célból, hogy mind tökéletesen védhesse bajba jutott tagjait, meg sem próbálta védeni őket. (Most persze, utólag, az Írószövetség is ellenállóvá kiáltja ki magát: közleményben tudatta, hogy legalább tíz éve harcol a pártállam lebontásáért.)

Természetesen Aczél Györgyhez fordultam, hogy könyvem betiltásáról írást kaphassak végre. Ő azonban azt mondta, hogy még nem foglalkozott ezzel az ügyel, és egy hét haladékot kért. Két nap múlva hívatott a pártközpont kulturális osztályának egy újdonsült beosztottja. Igen elegáns fiatalember volt, égbenyúló, magabiztos, komoly és igen udvarias. A Fehér Háznak becézett Pártközpont legfelső emeletéről láthattuk, mélyen alattunk, a Dunát, szemben Buda behavazott dombjait, a külvilág kéredett idilli lehetőségeivel. „Amíg a Pártnak érdeke – mondta az ifjú ember messze fölöttem, mert beszélgetésünket álló testhelyzetben bonyolítottuk le –, hogy 56 ellenforradalom legyen, addig nem tűrhetünk olyan szövegeket, amelyek bizonyos 56-os magatartásformákat glorifikálnak.” Mit felelhettem volna erre? Abban a házban igazán nem én voltam illetékes arra, hogy eldöntsem, mi a párt érdeke. Az viszont megdöbbenett, hogy beszélgetőtársamat egyáltalán nem érdekelte, mi történt 56-ban. Kizárólag a párt pillanatnyi álláspontja foglalkoztatta. Először hallottam hivatalos szájából, hogy a pártnak ebben a sorsdöntő kérdésben lehetnek más érdekei is. Abban az időben Lukács György hagyatékban maradt Ontológiját fordítottam, a véletlen kegye folytán éppen a neopozitivizmusról szóló fejezetet. Lukács szerint a neopozitivistákat nem maga a valóság, hanem az érdekl, hogy ez miképpen szervezhető meg és manipulálható a legtokéletesebben. Ezek szerint – gondoltam – a magu-

kat marxistának nevező diktatúrák tulajdonképeni filozófiája a neopozitivizmus, a szó lukácsi értelmezésében. És csakugyan: a rossz kompromisszumok és kierőszakolt feledések országában a lelkiismeret görcei ellen nincs jobb orvosság, mint ha a történelem és a társadalom valódi folyamatai helyett azt próbáljuk felderíteni, hogy milyen cselekvésformákat tesz lehetővé, pontosabban: ajánlatossá a szóban forgó társadalom. Ennek a logikának a segítségével lehetett hinni 1956, sőt még 1968 után is a kádárizmus erkölcsi tartalékaiban.

Egyébként a szóban forgó könyv 1988-ban mégiscsak megjelent. Összes példánya egy rakárban időzött tizenhét éven át. A bezúzását elrendelő papírt éppúgy nem merete aláírni senki, mint a betiltó végzés.

★

Ideológiailag a rendszer vezető rétegét az kötötte össze a lakossággal, hogy szintén közönyös volt a marxizmus iránt. Számára a marxizmus a hatalomgyakorlás alibije volt, a hivatkozások és idézetek geopolitikai penzumnak számítottak, a kormányzottak pedig megszokták ezt, mint vízimolnár a patakcsobogást.

Másfél évtizeddel a pártközponi jelenet után egy másik magas, elegáns, fiatal funkcionárius színe alá járultam, ezúttal a Művelődési Minisztériumban. Az illető az Irodalmi Főosztály megbízott vezetője volt, és ebben a minőségében eltiltott attól, hogy tanulmányt írjak egy színházi rendezőről szóló esszégyűjtemény számára. „Ötszázán tudnak nálunk írni a színházról – mondta felülről lefelé –, nem tudom felfogni, hogy miért pont egy olyan ember szerepeljen a hét esszére tervezett kötetben, aki minden tétével ellenünk van.” A vita során megkockáztattam azt a feltételezést, hogy nem jobboldaliságom miatt tiltanak le, hanem mert balról bírálok a rendszert. „Hát igen – válaszolta –, meg fogja még látni, hogy egyedül marad azzal a nagy baloldaliságával.” Mindez – ismétlem – a marxistának mondott állam Művelődési Minisztériumában hangzott el.

A fiatalemberben egyébként – ezt újabb tapasztalataim alapján állíthatom – lappangott némi próféta képesség.

★

„Veszélybe sodorjátok mindazt, amit eddig elértünk” – mondta író-műfordító barátom, a külföldi irodalomra specializált kiadványt kiadó lektora a nyolcvanas évek elején, amikor beindult a rendszeres és szervezett szamizdattevékenység. „Megint nem adhatunk majd ki Proustot, Kafkát, Joyce-ot” – és a listát megtoldotta néhány magyar névvel is.

Abban az időben még az értelmiség túlnyomó többsége vélte úgy, hogy az egész társadalomnak lakolnia kell, ha mi néhányan felmondjuk a „közmegegyezést”. Egy ismert költő arról akarta meggyőzni 1980-ban a Magyarországra látogató Allen Ginsberget, hogy az értelmiség nem ellenzékieskedhet, mert akkor bejönnek az oroszok. Amikor Ginsberg ezt álmerkodva elmesélte nekem, ezt feleltem: „Bár bejönnének.” – „Hogyhogy?” – „Ahhoz, hogy bejöjjenek, előbb ki kell menniük” – válaszoltam.

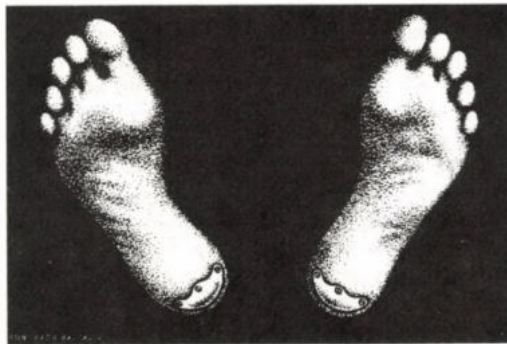
Magyarországon melyre nyúlnak a „kisebb rossz” filozófiájának történelmi gyökerei. A tizenhatodik század óta többnyire különféle elnyomók között kellett választanunk. Ráadásul a Habsburg-birodalmon belül a magyarság egyszerre volt elnyomott és elnyomó. Lángolt a szabadságért és a nemzeti függetlenségért, alkotmányos úton, és ha lehetett, fegyverrel is harcba szállt az Ausztriai Ház központosító, osztrákosító törekvései ellen, de éppen ilyen hősi pátozzsal nyomta el a Magyar Korona alá tartozó népek – délszlávok, románok, szlovákok – szabadságtörekvéseit. Mivel a polgárosulás, a felvilágosodás, később a liberalizmus és a szocializmus eszméi is mind nyugatról jöttek,

részben osztrák–német közvetítéssel, a nemzeti ellenállás fő fészkei pedig, feudalizmusban gyökeredző jogrendszerükkel, a nemesi vármegyék voltak, a társadalmi haladás akarása és a nemzeti függetlenség eszméje tragikusan szétvált egymástól. A nemesség a nemzeti függetlenséggel együtt előjogait védte, a polgári eszmények képviselői a nemzeti előjogokat támadva akaratlanul is gyengítették a nemzeti ellenállás alkotmányos alapjait. Csak nagyon kevés közéleti szereplő egyesítette magában a két princípiumot. Ilyen körülmények között természetes foglalatossággá vált a kisebb rossz keresése, és az ezzel való öncsalóan boldog kiegyezés.

A második világháború után rövid ideig azt lehetett remélni, hogy a haladás és a nemzeti eszme szempontjai megbékélhetnek egymással. De a nemzetköziségről – az egyenjogú, testvéri népek egymás mellett élésének álmáról – csakhamar kiderült, hogy ez valójában a szovjet érdekek szolgálai kiszolgálását jelenti. A haladás rajongói pedig az osztály és állam nélküli társadalom helyett egy új etatista osztálydiktatúra felé masíroztak. A nemzeti gondolatot elnémították, a baloldali eszméket pedig kompromittálták. Ma már azt is láthatjuk, hogy a sztálinizmus csak az utóbiáknak ártott. Nemcsak az egészséges nemzeti érzés, hanem a szélsőséges nacionalizmus, az irredentizmus, a vallási türelmetlenség és a rasszizmus vírusai is nyugodtan szunyadoztak a sztálinizmus jégömbjében, és amikor ez olvadni kezdett, új életre keltek, virilisen, virulensen, meg se kottyant nekik a negyven vagy hetven év.

Ahol a társadalmi és lelki érdekek évszázadokon át a kisebb rossz szeszélyes és olykor logikátlan logikáját követték, ott könnyebben alakult ki és roppant hatalomra tehetett szert az e logikába be nem illeszhető, sokkoló elemények elfojtásának mechanizmusa. A magyarországi posztstálinizmus viszonylagos liberalizmusa, „a mi kis stabilizációnk”, hogy Rózewicz kifejezésével éljek, egyre több embert juttatott autóhoz, vidéki házikóhoz, így hát az emberek elemi érdekévé vált, hogy ne gondoljanak arra, miféle halottakból sarjadnak ki kertecskéjükben a saláták.

A Kádár-rendszer kultúrpolitikája felismerte az emberek felejtési szükségletét, és miközben nagyvonalúan lehetővé tette, hogy történelmünk legújabb korszakait is kutatni lehessen,

gondosan tabuizálta a fordulópontokat: az 1919-es Kommünt, 1945-öt, az 1949-es kommunista hatalomátvételt és az 56-os forradalmat. A nemzet történelmi tudatában itt is, ott is fehér foltok virultak. Pedig ki ne tudná, hogy valamely rendszer genezise a későbbi ide-odavándorlások ellenére meghatározó áthághatatlan korlátait? Horthyék visszaállították a „történelmi osztályok” uralmát, irredenta propagandával kezdték, és 1920-ban meghozták a világháború utáni Európa első zsidótörvényét. Mindezzel az 1944-es összeomlásig megszabták mozgásterüket. Kádárék áruállással és tömegvil-kossággal kezdték, és ezzel eleve eldöntötték, hogy milyen mértékben modernizálhatják a kézszen kapott sztálini struktúrát. Ahányszor a gazdasági reform politikai következményekkel fenyegetett, Kádár visszafordította a szeker rúdját, mert tudta, hogy a politikai változások

következményeképpen előbb-utóbb a fejére olvasnák 56-os szereplését. A kádárizmus belső tartalékainak mennyiségét és minőségét e rendszer keletkezése határozta meg. Noha ezt könynyű lett volna belátni, egy egész nemzet úgy tett, mint a szűzlány, aki – két tisztességet egy csapásra megmentendő – férjhez megy ahhoz, aki megerőszakolta. Hogy bírta ki évtizedekig a nem kívánt intimitást? Miért nem készíti e tárgyban még most sem számvetést?

★

A nyugati világ oktalan és feltételek nélküli pénzügyi segélyeken kívül pszichológiai támogatást is nyújtott a kádárizmusnak. A németek buzgalma különösen szembeszökő volt. Mivel önmagukat okolták Európa áldatlan kettősztásáért, mindenáron el akarták hinni, hogy a szovjet hatalmi övezetben is túrhető lehet az élet. Mai szemmel arcpírító a sok locsogás a „legvidámabb barakk”-ról és a „gulyáskommunizmus”-ról. Főként a szociáldemokraták és a baloldali liberálisok hajlottak arra, hogy a magyarországi rendszer bármilyen kritikáját azonosítsák az országukban dívó ostoba antikommunizmussal. Tekintélyes politikusok – például Brandt, Schmidt és Kreisky – egymást múlták felül Kádár dicséretében, nagyvonalúan megfedkezve a hősük életrajzában található vércsapokról. Osztrák és angol televíziós csapatok látogattak Budapestre Kádár hetvenedik születésnapján vagy a forradalom huszonötödik évfordulóján, még ellenzékiekkel is készítették riportokat, de azzal a nyilvánvaló céllal, hogy bemutathassák nézőiknek, milyen jól fejlett Magyarországon a politikai szabadság, lám csak, mi mindenről beszélhet szabadon az állampolgár az Astoria Szállóba hallgatóban vagy a híres-nevezetes Gerbeaud-cukrászdában. A *Die Zeit* kelet-európai szakértője Pestre érkezése napján végigsétált a Belvároson, a csaknem nyugati színvonalú ruhák és kirakatok kellemes érzéssel töltötték el, kikerült néhány kéregető cigányasszonyt, akik egytől egyig gyereket cipeltek a karjukon, mesterségük címerét. „Bérlik ezeket a kölyköket?” – kérdezte esetleg magában, már a könyvesbolt előtt, ahol Max Weber, Heidegger, sőt – hűha! – Nietzsche egy könyve mosolygott rá. Alkonyatkor kinézett Duna-parti hotelja ablakán – a hotel néhány más társához hasonlóan osztrák tőkebefektetéssel épült, az olcsó munkaerőt a bennszülöttek szolgáltatták. A csillámló folyó látványától elérzékenyülve arra gondolt, hogy „ezek a magyarok majdnem embermódra élnek, majdnem úgy, mint mi”. Mit akar még az ellenzék ebben a geopolitikai zónában? Csupa „Hitzkopf” – engem is így jellemezett a lapjában, ugyanis elmagyaráztam neki, hogy az ellenzéket nem Kádár humanizmusa miatt nem üldözik könyörtelenebb módszerekkel, hanem egyrészt mert hatása nem ér el a munkásokig, másrészt mert a rendszer jó nyugati pénzt kap viszonylagos „liberalizmusáért”. A nyugati politika és sajtó méltányosságtól túlcsondoló, amnéziás kádárpartisága nélkül a magyar értelmiség nem tehetne volna olyan jó lélekkel zárójelbe iszonyatos tapasztalatait.

★

A *kihallgatás* című darabom, melyet 1965-ben írtam, magyarországi bemutatója után, 1989-ben megkaptam az „Év legjobb darabja” kitüntetést. „Melyik évről is van szó?” – kérdeztem magamtól vigyorogva, miközben mély meghajlással átvettem az okiratot.

Az ünnepség során egy szürke arcú, gyér hajú, középkorú úr nyomakodott felém, a Művelődési Minisztérium Színházi Főosztályának munkatársa. Legalább húsz éve a vidéki színházak előadója, nem is eshetett meg ebben az időszakban bemutató önelkülre. Ha nem állt a rendelkezésére autó, akkor vonatban zötyögött le a bemutató színhelyére, előadás után benézett a színészklubba, gratulált mindenkinek, rossz

nyelvek szerint egy-két pohár felhajtása után tétova, de nem okvetlenül sikertelen kísérletet tett egyik-másik segédszínész nő kegyeinek megnyerésére. Kopottas benyomást keltett, udvarias szavai elé bátortalan mosolyt bocsájtott. A minisztériumi tilalmakat és utasításokat rendszerint ő tudatta a színházak vezetőivel. *A ki-*

hallgatást is többnyire az ő közvetítésével nem engedélyezte a hatalom. „Nem megy” – mondta szomorúan, vagy „Értsétek meg, ez lehetetlen”.

Ez az úr közeledett tehát felém, mégpedig sugárzó arccal. „Mennyire örülök, Pistám – mondta –, igazán szívből gratulálok.” Hosz-

szasan ráztuk egymás kezét, megindító jelenet volt. Riadtan észleltem, hogy *most* őszinte, ő itt az igazi áldozat, hiszen kedve ellenére csinálta, amit egész életében csinált, talán már el is felejtette, hogy be-betiltott, no nézd, csakugyan örül.

EÖRSI ISTVÁN